

Magische tekens op de Bavo

Middeleeuwse metseltekens in Haarlem

Haarlem heeft niet bijzonder veel middeleeuwse gebouwen. Toch valt er aan de weinige gebouwen die er over zijn nog genoeg te ontdekken. Zo blijken er, als je goed kijkt, symbolen als een ruit of een kruis in het metselwerk te zitten. Deze 'metseltekens' zouden geen decoratieve maar juist een bezwerende functie hebben. Ze beschermen de woonplaats en weren onheil af.

In Haarlem en omstreken waren deze metseltekens vrijwel onbekend. Toch zijn er dit jaar een aantal door mij aangetroffen, onder andere op de oude Bavo, wat aantoont dat het ook in Haarlem in de middeleeuwen gebruikelijk was.

Geloof en bijgeloof

Wanneer je middeleeuwse gebouwen onderzoekt en je de vraag stelt: Waarom is dit zo gebouwd?, is het belangrijk om te *denken* als een middeleeuwer. Voor zover dit mogelijk is natuurlijk. Bij kerkelijke gebouwen is de middeleeuwse godsbeleving van belang. In onze huidige ontkerkelijkte samenleving is voor velen 'godsbeleving' een abstract begrip. Maar ook hedendaags katholieken beleven hun geloof anders dan men in vroeger eeuwen deed. Grote middeleeuwse kerken kregen decoraties op plekken die mensen nooit zouden kunnen zien en beelden hoog op de torens bedoeld voor de geestenwereld of om demonen af te schrikken. Hier is relatief veel over bekend. Toch is de kennis over metseltekens binnen de kerkenbouw beperkt.

Naast de 'officiële' roomse kerk beleefde men in de middeleeuwen diverse vormen van volks- en bijgeloof. Mensen waren bang voor van alles en men kende heilzame krachten toe aan zaken die wij ons nu niet meer voor kunnen stellen. In deze context zouden we de metseltekens in de gevels van middeleeuwse gebouwen kunnen plaatsen. Het zijn dan magische tekens met een bezwerende werking.

De Bavo

Aan de noordoostzijde van de oude Bavo, aan de Riviervismarkt / Klokhuisplein dus, treft men een drietal van deze tekens. Ze zitten op ooghoogte op de traveeën tussen de zware steunberen, onder de grote ramen. Door de vervuiling op de stenen zijn de patronen maar moeilijk te zien maar als je goed kijkt ontwaart je aan het Klokhuisplein een teken bestaande uit een samenstelling van vier ruiten. Twee traveeën naar rechts zie je een kruis, opgebouwd uit ruiten. Dit noemen we een ruitkruis of toverknoop. Over de speciale betekenis hiervan later meer. Ten slotte treffen we, wederom een travee naar rechts, een onopvallende enkele ruit. Deze vormen, ruiten en kruizen, vormen het merendeel van de metseltekens in de lage landen.

Maar wat behelzen deze magische tekens dan? Over het aanbrengen van deze metseltekens zijn geen contemporaine bronnen bekend. We weten dus niet uit de eerste hand waarom mensen deze tekens maakten en we zullen ze dus moeten interpreteren uit vergelijkingen en observaties. Allereerst is het van belang de magische tekens te onderscheiden van de decoratieve. Decoratieve patronen vullen een volledige gevel of ruimte tussen bijvoorbeeld twee ramen. Een voorbeeld hiervan vinden we op het Muiderslot. De metseltekens die ik als magische tekens wil aanduiden lijken zich juist op relatief willekeurige plekken op de gevel te bevinden.

Op de Bavo bijvoorbeeld staan de tekens weliswaar keurig op ooghoogte maar ze staan niet precies in het midden. Ook is de positie van de drie tekens op elke travee anders. Deze ogenschijnlijke willekeur staat in schril contrast met de precisie waarmee de laat-middeleeuwse bouwmeesters dit majestueuze bouwwerk realiseerden. Ook is het geen 'improvisatie' bij een latere aanbouw. Hieruit zou je kunnen concluderen dat de tekens een andere functie hebben dan bouwkundig-constructief of

architectonisch-esthetisch.

Het is zeer waarschijnlijk dat de metseltekens door het metselaarsgilde werd aangebracht los van het totaalconcept van de bouwmeester. Dit verklaart enerzijds de betrekkelijk willekeurige locatie maar ook benadrukt het de status van 'volksritueel'. De tekens hebben dan een ondergeschikte rol ten opzichte van het door de kerk en de bouwmeester samengestelde iconografisch programma. Overigens zijn er aanwijzingen dat de tekens op de Bavo pas (of opnieuw!) zijn aangebracht tijdens een 'restauratie' van deze muur in de 17e eeuw. Er zou wat meer onderzoek noodzakelijk zijn om dit aan te tonen maar het verandert weinig aan de bovengenoemde beschrijving.

De metselaar als magiër?

Bij het bakken van bakstenen was het gangbaar dat er misbaksels tussen zaten. Sommige stenen sloegen zwart uit of kregen spontaan een donker glazuurlaagje. Juist deze stenen met een afwijkende kleur kon de metselaar gebruiken om patronen in de muur aan te brengen. Gebruik makend van de donkergekleurde kop van de baksteen zien we zo patronen ontstaan in middeleeuwse gebouwen in heel Noord-Europa. Anders gezegd, overal waar men massaal met baksteen bouwde.

De metseltekens die nu in Haarlem zijn aangetroffen zouden dus van het magische soort kunnen zijn. Hierbij moeten we direct in acht nemen dat magie in de middeleeuwen een onderdeel van alledag was. Een onderdeel van het voornoemde volksgeloof. Deze magie werd, zolang het 'witte magie' was, ook niet door de kerk bestreden. Integendeel, het was vaak een onderdeel van katholieke rituelen.

Zoals eerder vermeld is het exact duiden van deze bezweringen in baksteenvorm lastig. De afgelopen decennia hebben verschillende historici zich aan mogelijke theorieën gewaagd. Hard bewijs is er nooit. Het beschermen van huizen door middel van een bezwering tegen onheil is een ritueel dat in veel culturen bekend is en nog altijd voorkomt. In katholieke landen als Duitsland en Polen (maar ook in Haarlem heb ik het wel eens gezien) kent men de traditie om met Driekoningen de tekst "C+M+B" boven de voordeur te schrijven. Christus Mansionem Benedicat, oftewel Christus zegene dit huis.

De meest voorkomende metseltekens zijn ruiten en maalttekens (of Andreaskruizen). Dit zijn natuurlijk vormen die relatief eenvoudig, met de koppen van de bakstenen, in metselverbanden te plaatsen zijn. Deze vormen komen, met name het maalkruis, komt men ook in andere materialen tegen. Bekend zijn kruizen ingekerfd in houten palen of in muurankers. Ook muurankers die in z'n geheel een kruisvorm hebben komen we zeer veel tegen en daar zou je de zelfde betekenis in kunnen zien. Hier is overigens nooit hard bewijs voor gevonden.

Runen

De Vlaamse architect Marc Robben, die recent veel onderzoek heeft verricht naar magische metseltekens, zoekt de betekenis van de ruit en het kruis onder andere in het voorchristelijke runenschrift.

De 'gebo-rune' met de vorm van een maalkruis en de 'ing-rune' met de vorm van een ruit hebben een vergelijkbare betekenis. Ze staan kortgezegd voor vermenigvuldiging en vruchtbaarheid; een goede bezwering voor een vruchtbaar leven in jouw woonomgeving. In dit verband is het ook niet verwonderlijk dat dit bezweringsteken juist op boerderijen nog lang gangbaar is geweest. Echter de studie naar de betekenis van runetekens is nogal divers en een directe relatie met metseltekens is moeilijk aantoonbaar. Toch zijn de gelijkenissen, ook bij veel andere metseltekens, met het runenschrift op z'n minst opmerkelijk en in de context van volksgeloof is het niet onwaarschijnlijk dat het een met het ander te maken heeft.

Op de Haarlemse Bavo vinden we nog een symbool: de toverknoop. Dit is in feite een ruitkruis, een kruis opgebouwd uit vijf ruiten. Maar je kan er ook een symbool in zien dat we kennen uit voorchristelijke culturen (Germanen, Kelten, enz.) dat oneindigheid voorstelt. Dit is dan een bezwering om het voortbestaan van het gebouw te waarborgen. Ook kan je uitleggen dat demonen, heksen en andere kwaden verstrikt raken in de 'oneindige' lijn en zo het gebouw niet kunnen betreden. Hoe dan ook is het in veel culturen gebruikt om het onheil te weren.

Metselaarsgilde

Van de relatief weinige historici die zich de afgelopen decennia met dit onderwerp hebben bezig gehouden heeft niemand een pasklare verklaring van de betekenis van de metseltekens. De Brabantse historicus H. Strijbos, die veel over metselwerk publiceerde, opperde dat de metseltekens wellicht een proeve van bekwaamheid van leerling-metselaars waren. Hij wil het daarmee nuchter benaderen. Anderen benadrukken weer dat juist de bouw- en metselgilden plekken waren waar mystiek en geometrische vormen hand in hand gingen.

Wat de exacte betekenis ook is, na de reformatie lijken de metseltekens in de noordelijke Nederlanden af te nemen. Niet geheel toevallig een periode waarin (katholiek) bijgeloof minder gewaardeerd wordt. Toch komen we ook in de noordelijke Nederlanden nog metseltekens tegen op gebouwen uit de gouden eeuw. Daarna neemt het sterk af. Pas in de negentiende eeuw vinden metseldecoraties een heropleving, maar de magische betekenis is dan geheel verdwenen.

In Haarlem moeten we de tekens dus voorlopig zoeken op gebouwen die nog een (gedeeltelijk) originele buitenmuur van voor de reformatie hebben. Dat zijn er niet zo veel. Behalve op de Bavo zijn er tot nu toe metseltekens aangetroffen op onder andere de Amsterdamse poort (ruiten en kruizen) en op het Huis ter Kleef (ruitkruiscombinatie). Verder onderzoek zal in de komende tijd ongetwijfeld meer Haarlemse metseltekens en meer informatie opleveren.

Alhoewel de metseltekens slechts een detail zijn in de architectuurhistorie, geven ze toch inzicht in een belangrijk aspect van het middeleeuwse dagelijks leven. Een leven waarin op ons 'levenspad' God en Duivel, goed en kwaad, altijd in een zijstraat op ons staan te wachten... Ook in Haarlem.

Marius Bruijn

april-augustus 2015

Voorlopig overzicht waargenomen metseltekens Haarlem:

St Bavokerk: 1 ruit, 1 ruitkruiscombinatie, 1 toverknoop

Amsterdamse poort: 3 andreaskruizen, 1 ruit

(en 2 friezen met verschillende symbolen waaronder wapens, vuurslag en andreaskruizen)

Kaatsbaan Huis ter Kleef: 1 ruitkruiscombinatie

Oude Kerk Heemstede: 1 ruit, 1 andreaskruis

Literatuur:

Marc Robben, Magische Metseltekens, Vereniging Oud Hoorn, 2011

H.H.M. Strijbos, Metseltekens, Restauratievademecum, Praktijkboek instandhouding Monumenten, 1993

J.P. Staal, Metselen in baksteen, Restauratievademecum, Praktijkboek instandhouding Monumenten, 1986

Een toverknoop aan de noordoostzijde van de Bavokerk in Haarlem

(tekening in bijlage van Wim de Goede, www.wimdegoede.nl)

Een samenstelling van vier gevulde ruiten aan de noordoostzijde van de Bavokerk in Haarlem

De Amsterdamse Poort te Haarlem. In de ronde toren links zien we de bekende ingemetselde heraldische symbolen met daartussen een maalkruis. Onder in het middenvlak een ruit en een maalkruis. In de toren rechts een groot maalkruis.

Foto's van Marius Bruijn
maart 2015